

Gilam to‘qish jarayoni bilan bog‘liq atamalar

Qodirova Mashhura

Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Maqolada amaliy san‘atning yetakchi tarmoqlaridan biri bo‘lgan gilamchilik sohasidagi to‘qish jarayoni bilan bog‘liq atamalar tahlilga tortildi. Gilam to‘qishda ishlatiladigan leksemalar ma‘naviy guruhlariga ajratilib o‘rganildi.

Kalit so‘zlar: gilam, tikma, bosma, naqshlar, kalava, patli gilam, dastgoh.

Gilam – badiiy to‘qima buyum. U asosan polga va bo‘yra ustiga to‘shaladi, xonani bezash uchun devorga osiladi. Yozma tarixiy manbalar va arxeologik qazilmalar gilamni qadimdan ham mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Gilamning to‘qima (guli to‘qiladigan) va tikma (tayyor buyumga tikiladigan) va bosma (guli bo‘yab bosiladigan) xillari bor. O‘zbekistonda to‘qima gilamning ikki turi- patli va patsiz (yoki palos) gilam tayyorlanadi. Gilamlarning naqsh turlari xilma-xil rangda va turli-tuman shaklda bo‘lib, bunda asosan geometrik shakllardan, qisman o‘simlik shakllaridan foydalaniladi. Bu gul- naqshlar, odatda, maxsus mutaxassis rassomlar tomonidan tayyorlangan eskizlar asosida to‘qiladi, bosiladi. Badiiy gilamlar tayyorlashda buyuk kishilarning portretlari, yirik yozuvchilarning mashhur asarlariga chizilgan rasmlar, shuningdek, atoqli rassomlarning rasmlaridan nusxa ko‘chirilib, gilamlarning badiiy qimmati oshirilmoqda.

XIX asr oxirigacha gilam to‘qishda ishlatiladigan kalava ip o‘simliklardan tayyorlanadigan bo‘yoqlar bilan bo‘yalgan (hozir anilin bo‘yoqlardan foydalanilmoqda).

Patli gilamlarni to‘qish texnikasi, ayniqsa, murakkab. Gilamchilar leksikasida arqoq nax (ip) deb ataladigan ip ham mavjud. To‘qishda arqoqdan tashqari pat hosil qiladigan nax (ip) ham ishlatiladi. Bu ish qo‘lda bajariladi.¹

Hozirgi kunda Xorazm viloyatidagi qo‘lda gilam to‘qish kombinati, Xonqa palos va gilam buyumlari fabrikasi, Xiva sovg‘abop buyumlar fabrikasida esdalik gilamlar to‘qish sexi ishlaymoqda. Xiva gilamchilik fabrikasi mahsulotlaridan “qashqarcha”, “kapsagul”, “mariguli”, “qirqnaqsh”, “xorazmguli” kabi gilamlar xalqqa tanilgan.² Ularning yaratilishi tasodif emas, albatta. Gilamning xomaki

¹ Мошкова В. Г., Ковры народов Средней Азии конца XIX-начала XX вв.-Таш., 1970.

² Tursunova T., Chevarchilik so‘z terminlarining paydo bo‘lish manbalari. Toshkent, 1970.

rasmi, unda tasvirlanadigan naqshlar Toshkentdagi maxsus badiiy konstruktorlik byurosidagi rassomlar tomonidan chizma qilib yuborladi. Shu chizmani to‘quvchi mexanik tarzda gilamlarga ko‘chiradi. Ammo shuni tan olish kerakki, gilamlar yuzasidagi ornamentlar o‘ta murakkab va vaqttalabdir. Shunday ekan, gilamning badiiy estetik bezalishi, uning yaxlit ko‘rinishi chiroyi mutaxassis rassom va tajribali, mohir to‘quvchining ijodiy faoliyati bilan uzviy bog‘liqdir.

Xorazm gilamchilik leksikasiga oid terminlarni leksik-semantik xususiyatlariga ko‘ra quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Xomashyo nomlarini anglatuvchi terminlar: utoq yip, arqoq yip, erish yiplari, yung; rus tilidan o‘tgan terminlar: lyon, nastilka yipi, korennoy yip (ip), paxta tolasidan ishlanadigan yiplar, nitron, kapron, kanop kabilar.

2. Ish qurollari va uskuna nomlarini anglatuvchi terminlar: do‘kon- gilamchilikda gilam to‘qiydigan stanok; dastgoh – biror ish bajarish uchun yasalgan qurilma; ish o‘rni; daraq (taroq), qaychi, pichoq; do‘kon qismlarining nomlari: o‘rta taxta, ennavuch, maxsus rezvalar- do‘konda ikkita bo‘ladi. Gilamni tortish, taranglash va bo‘shatish uchun ishlatiladi; jakart mashinalar-rus tilidan olingan, gilam to‘qish mashinalari bo‘lib ularning ikki turi mavjud: 1) ko‘p ilgakli jakart mashinalar – yirik gulli to‘qimalar uchun mo‘ljallangan; 2) kam ilgakli jakart mashinalar mayda gulli to‘qimalar uchun mo‘ljallangan.

3. Mahsulot va uning turlarini bildiruvchi nomlar: do‘qima g‘a:li (to‘qima gilam); tikma g‘a:li (tikma gilam), bosma g‘a:li (bosma gilam), kalta vorsli gilam, uzun vorsli gilam, vorssiz gilamlar, vorsli gilam, “karki gilam”, “Oxol tekin”, “Tekin”, “Qizil oyoq”, “Pendi”, “Boshimir”, “Chavdar” kabilar.

4. Rang-barang naqshlarning nomlarini bildiruvchi terminlar: bodom guli, qo‘chqor shoxi, po‘choq guli, xumo qushi tasviri, har xil gullar, jingalak naqsh, barg naqshi, navda gul, mari guli (turkman guli), shoyi gul, archa gul, ro‘molcha gul, ot tuyoq kabilar.

5. Gilam to‘qish jarayoni bilan bog‘liq harakat, usul nomlarini bildiruvchi atamalar: i:ri do‘qilish (yirik to‘qilish), murakkab o‘rilish, mayda o‘rillish, oddiy o‘rilish, mayda gulli o‘rilish, yirik gulli o‘rilish, polotno o‘rilish; birinchi do‘qim (birinchi to‘qim) – sirim, ikkinchi do‘qim – qiyim, anjiri va boshqalar.

6. Mahsulot qismlarining nomlarini bildiruvchi terminlar: sochoq, qoqma, qayma, erish, alam, o‘dishma, qiyoq kabi.

Yuqorida ko‘rsatilgan atamalarning ba’zilarini biz boshqa kasb-hunar leksikasida ham ishlatilishini ko‘rdik. Masalan, *do‘kon* terminini biz metallsozlik leksikasida, degrezlik, rixtagarlik leksikasida, ipakchilik leksikasida uchratishimiz mumkin.

Ko‘pincha ularda yon do‘kon, chanoqli do‘kon variantlaridan foydalanilgan. Lekin degrezlar leksikasida eskicha cho‘yan pechini shu nom bilan yuritganlar.³

Shuningdek, qaychi, pichoq, daraq (taroq) terminlari ham xuddi shunday boshqa kasb-hunar leksikasida uchraydi. Lekin ular tuzilishi, yasalishi jihatdan ozgina farqlarga ega. Shunga qaramay, ularning bajaradigan funksiyalari bir xildir.

Ba‘zan gilam to‘qish jarayonida ishlatiladigan ayrim terminlar palos to‘qish jarayonida ishlatilmaydi. Masalan, anjiri, qiyim, gula tayoq, vorsli yung kabi terminlar palos to‘qish jarayonida ishlatilmaydi. Terminologiyamizda shunday atamalar uchraydiki, ular ko‘pgina kasb-hunar leksikalari uchun umumiy, bunday terminlarni ilmiy terminologiyada e‘tiborga olish zarur. Chunonchi nashr etilgan lug‘atlarda rus tilidan o‘zlashgan *polufabrikat* atamasi mavjud. O‘zbek tilida bu atamaga muvofiq keladigan ekvivalent topilganicha yo‘q. Bir tomlik “Ruscha – o‘zbekcha lug‘at”da (1954 yilda nashr etilgan) bu atamani “nim fabrikat”, “nimkor”, “chala tayyor” deb tarjima qilingan. Bunday *nimkor* so‘zi noo‘rin qo‘llangan. Farg‘ona, Toshkent shevalarida “simkor”, Xorazm shevalarida esa “yarim tayyor” tarzida qo‘llaniladi. Bizningcha, “yarim tayyor” atamasi “polufabrikat” so‘zining ma‘nosiga to‘la mos keladi. Metallsozlar esa “polufabrikat”ni “toj nimkala” yoki “angara” deb ishlatadilar. *Angaralash*-narsa (buyum)ni yarim tayyor holiga keltirish, xomlash ma‘nosida.

Xorazm gilamchilik leksikasida uchraydigan ba‘zi ish qurollari yoki gilam turlarining nomlari aholining kundalik so‘zlashuv nutqida uy-ro‘zg‘or buyumlarining nomlari sifatida faol qo‘llanadi. Masalan: g‘a:li, palos, kigiz, shol, daraq, sochoq, qaychi, pichoq kabi.

Demak, ular umumiste‘moldagi so‘zlar hamdir. Ya‘ni bunda kasb-hunarga oid terminlarning umumiste‘moldagi so‘zlarga aylanganligini ko‘ramiz. Ular adabiy tilda va og‘zaki so‘zlashuv nutqida turlicha majoziy ma‘nolarda ham qo‘llaniladi. Bunga, ayniqsa, maqollar, aforizmlar va turg‘un iboralarda ko‘plab misollar uchratish mumkin. Masalan: G‘a:li sotsan qonishig‘a sat, bir yaninda o‘zing o‘tirasan (xalq iborasi). Adabiy tilda : Gilam sotsang , qo‘shningga sot, bir yog‘ida o‘zing o‘tirasan. (Maqol).

Ammo terminlarning bir qismi umumiste‘moliy so‘zga aylanmay, tor professional terminligicha qoladi. Masalan: gula tayoq, arqoq, erish, o‘dima kabi.

Har bir tilning lug‘at tarkibi shunday xazinadirki, unda shu xalq tarixiga oid qimmatbaho ma‘lumotlar saqlanadi; xalqning kelib chiqishi va rivojlanishi, hayoti va madaniyati, moddiy-ma‘naviy boyliklari, umuminsoniy madaniyatni

³ Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. - Тошкент: Фан, I серия, 1956, 17-бет.

rivojlantirishdagi oʻrni leksikada oʻz aksini topadi. Shuning uchun ham maʼnaviy merosimiz va qadriyatlarimizning tarkibiy qismi boʻlgan, xalqimizning moddiy va maʼnaviy madaniyat namunalarini oʻzida saqlab, rivojlantirib kelayotgan amaliy sanʼat tarmoqlarini oʻrganishni oʻz oldimizga asosiy maqsad qilib qoʻymogʻimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. - Тошкент: Фан, I серия, 1956.
2. Мошкова В. Г., Ковры народов Средней Азии конца XIX-начала XX вв.-Таш., 1970.
3. Tursunova T., Chevarchilik soʻz terminlarining paydo boʻlish manbalari. Toshkent, 1970.